

HAYKALTAROSHLIK SAN'AT

Namangan viloyat tarixi va madaniyati davlat muzeyi

Katta ilmiy xodimi . **Valiyeva Hadiyaxon**

Haykaltaroshlik - tasviriy san'at turi; borliqni hajmli shakllarda, makonda [uch](#) o'lchamda tasvirlashga asoslanadi. Tasvir ob'yekti, asosan, inson; shuningdek, [hayvonlar](#) (anima-listika), tabiat (manzara) va narsalar (natyurmort). Haykaltaroshlikning 2 asosiy ko'rinishi — aylanib kuzatish imkonini beruvchi dumaloq [haykal](#) hamda faqat bir tomondan ko'rishga mo'ljallangan bo'rtma (qabariq) tasvir relyef turi farqlanadi. Relyef, o'z navbatida, yuzaga nisbatan bir oz bo'rttirib ishlanadigan barelyef hamda tasvir yuzaga nisbatan ancha bo'rttirib ishlanadigan gorelyefta bo'linadi; shuningdek nursoya o'yini hisobiga tasvir ko'zga tashlanadigan tekis yuzaga ishlanadigan yana o'yma ko'rinish mavjud. Haykaltaroshlik bajaradigan vazifasi va mazmuniga ko'ra bir necha turlarga bo'linadi: Me'morlik san'ati bilan bog'liq bo'lgan monumental Haykaltaroshlikka muhim tarixiy voqealar, atoqli shaxslar xotirasini abadiylashtirish maqsadida o'rnatilgan monument, yodgorliklar, haykaltaroshlik ansambllari kiradi, ular o'zida katta mazmunni ifodalaydi hamda mustaqil ahamiyatga ega; biroq haykaltaroshlikning bu turi bevosita muhit, me'moriy insho-otlar hamda tabiat bilan uyg'un bo'lishi lozim, bu unga yanada ulug'vorlik va ta'sirchanlik baxsh etadi.

Monumental haykaltaroshlikka xos bo'lgan xislatlardan biri qahramonlarni ko'tarinki ruhda tasvirlash-dir. Monumental haykaltaroshlik asarlari uzoqdan ko'rishga mo'ljallanganligi sababli, katta-katta yaxlit shakllardan keng foydalaniladi; odam yuzidagi mayda unsurlar, kiyimdagi buklanishlar, mayda qismlar ko'rsatilmashligi mumkin. Bezak Haykaltaroshlikka istirohat bog'lari, xiyobonlar, ko'cha va bog'lar, shuningdek, me'moriy binolarning devorlarini bezash uchun ishlanadigan turli bezak haykallar kiradi; asarlarida ramziy obrazlar, hayvonlar shakli keng ishlatiladi. Binolarning devorlariga ishlanadigan bo'rtma tasvirlar, amaliy san'at buyumlari yuzasiga ishlanadigan bezaklar, favvora, panjara, badiiy darvozalar ham shu haykaltaroshlik ning ko'rinishidir.

Dastgoh haykaltaroshlikga mustaqil mazmunga ega bo'lgan, san'atning boshqa turlariga tobe bo'lmagan asarlar kiradi; ular ko'rgazmalar, muzey xonalariga va uylarning interyeriga qo'yish uchun mo'ljallanadi. Bu tur asarlarda voqelik o'zining butun borlig'i bilan aks ettiriladi hamda inson ruhiyatidagi nozik uzgarishlar, uning ichki kechin-malari, kayfiyatini ochib berish imkoniyati katta. Dastgoh haykaltaroshlik asarlari byust (belgacha bo'lgan portret), tors, haykal (odam gavdasining natural kattalikda ishlangan ko'rinishi), haykalcha (natural kattaligidan kichik bo'lgan haykallar), koloss (haddan ortiq kattalikda ishlangan haykallar, mas, Rodos kolossi), janrli haykal (muayyan muhitda tasvirlangan odam yoki odamlar guruhi) va boshqa ko'rinishda bo'ladi. Kichik shakllar haykaltaroshlikgi o'z xarak-teriga ko'ra amaliy bezak san'atiga yaqin turadi. Bunga stol ustiga qo'yiladigan sopol, chinni va boshqa xom ashyolardan ishlanadigan haykallar kiradi. Eng ko'p tarqalgan turlaridan biri terrakota; medal yasash sanati va gliptika ham shu turga mansub. Haykaltaroshlikda ijodkor nursoya o'yinidan foydalanish orqali asarning ta'sir kuchini oshirishga erishadi (nur tushishi bilan haykal jonlanadi, nur yo'nalishining o'zgarishi bilan undagi nur-soya tovlanishi ham o'zgaradi, natijada undan tomoshabin oladigan taassurot ham o'zgarib boradi). Bu ayniqsa monu-mental va bezak Haykaltaroshlik asarlari uchun qo'l keladi, chunki maydon yoki hiyobonga o'rnatilgan haykalga ertalabki quyosh nurlari bir joziba bersa, kechki kun botish paytidan quyosh nurlari boshqacha bir fayz kiritadi.

Haykaltaroshlikla insonning tashqi ko‘rinishi, sokin yoki harakatdagi holatini aks ettirish bilan uning imkoniyati tugamaydi, asarda kechin-malar, hayajon, g‘amginlik va boshqa ham o‘z ifodasini topadi. Haykaltarosh mahorati, to‘g‘ri topilgan harakat, yuzdagi mimik holat asarning ta’sirli bo‘lishida muhim o‘rin tutadi. Haykaltaroshlik asarlari uchun tosh, [granit](#), bronza, marmar, yog‘och, metall (oltin, kumush, pikel kabi qimmatbaho metallar) sement, gips kabi turli materiallar ishlatiladi. Haykaltaroshlikda tanlangan xom ashyo uning rangini belgilaydi. Xalq haykaltaroshlikda-gina haykallarni bo‘yash hollari uchraydi.

Haykaltaroshlik asarlari yaratishda yumshoq moddalar (maxsus loy, mum, plastilin va boshqalar), qattiq moddalar (turli nav toshlar, yog‘och va boshqalar)dan kesib (yo‘nib) yoki o‘ymakorlik bilan keraksiz qismlarini olib tashlash yo‘li bilan yaratiladi; suyuq holatdan qattiq holatga o‘tish xususiyatiga ega bo‘lgan moddalar (turli metall, gips, beton va boshqalar)dan qolip yordamida quyib ishlanadi; keramika haykaltaroshlik asarlari tayyorlashda maxsus loy navlaridan foydalaniladi, shakl bo‘yama iaqsh yoki rangli sir bilan qoplanadi va maxsus pechlarda quydiriladi. Haykaltaroshlik asari taglikka (postament yoki pyedestalga) o‘rnatiladi; ba’zan haykaltarosh maq-sadini yuzaga chiqarishda bir necha taglikka o‘rnatilgan haykallar, relyeflardan foydalanishi mumkin. Haykaltaroshlik qadimdan — ibtidoiy jamiyatda insonning mehnat faoliyati va diniy tushunchalarning paydo bo‘lishi bilan shakllanib, yasash jarayonida haykaltaroshlikga xos uslub (yo‘nish, ishlov berish, yumshoq loydan shakllar yasash) bilan o‘z hissiyoti, kechinmalarini tasvirlay boshlagan. Hayvonlarning dumaloq, g‘or yoki tosh yuzasiga ishlangan bo‘rtma haykallari ibtidoiy kishilar qarashlarining ifodasidir. Bo‘rtma tasvirlar yumshoq tosh, suyak va yog‘och yuzasiga ishlangan, mehnat va ov qurollarini bezashda hamda tumor sifatida ham foydalanilgan. Oltin va boshqa qimmatbaho materiallardan bo‘rtma tasvirli amaliy san’at buyumlari, loydan haykalchalar yasashda katta muvaffaqiyatlarga erishildi (skifyaar madaniyati, Afrika qit’asining Nok manzilidagi sopol haykallar va boshqalar). Quldorlik tuzumi davridan haykaltaroshlikda yangi bosqich boshlandi, bu davr uslub rang-barangligi, mavzu va turlarining ko‘lami bilan ajralib turadi. Bu jihatdan haykaltaroshlikda Qad. Sharqning alohida o‘rni bor: ilk bor mahobatli haykallar, dastgoh portretlari, jo‘shqin, harakatga to‘la bo‘rtma tas-virlar yaratildi. Shumer

va Akkad, Bobil va Ossuriya yodgorliklari, Misrdagi mahobatli haykallar, nafis boʻrtma tasvirlar shu davrning nodir yodgorliklaridir. Oʻrta Sharq, jumladan, Oʻzbekiston hududida yara-tilgan Xorazm, Sugʻd, Baqtriya yodgorliklari, Tuproqqalʼa, Varaxsha, Af-rosiyob, Xolchayon, Dalvarzintepa, Quvaning mahobatli haykal va boʻrtma tasvirlari, mayda haykalchalar, amaliy sanʼat buyumlarini bezashda ishlangan turli badiiy shakllar davrning boy madaniyatidan dalolat beradi. Antik davrda voqeband relyef, portret oʻz rivojining yuqori bosqi-chiga koʻtarildi, odamning ruhiy hola-tini ifodalash borasida katta yutuqlarga erishildi. Yunoniston va qis-man qad. Rimda yaratilgan haykaltaroshlik asarlarida insoniy tuygʻular, uning kamoloti yetakchi oʻrinni egalladi, tasvirlashda haqqoniylik hukm surdi, jismoniy baquvvat va maʼnaviy goʻzal inson obra-zini yaratish yunon haykaltaroshlikning bosh maqsadi boʻldi (Fidiy va Miron, Poliklet va Praksitel). Rim haykaltaroshlari portret sanʼatida katta yutuqlarga erishdilar, ularning asarlarida in-sonning murakkab kechinmalari kuchli realizmda tasvirlandi, shaxsning jismoniy va maʼnaviy holati ochiq koʻrsatildi; Rimda ilk bor otliq qoʻmondon haykali ishlandi, boʻrtma tasvirda ham katta yutuqlarga erishildi: muhim tarixiy voqealarga bagʻishlab oʻrnatilgan ustun va zafar toqilari voqeband boʻrtma tasvirlar bilan bezatildi. Oʻrta asrlar Sharq mamlakatlarida haykaltaroshlik hamma joyda bir xil rivojlanmadi. Janubiy, janubi-sharqiy Osiyo mamla-katlari (Hindiston, Indoneziya va Hindixitoy mamlakatlari)da maho-batli, ishlanishi nafis ajoyib yodgorliklar yaratilgan boʻlsa, Yaqin va Oʻrta Sharq mamlakatlarida haykaltaroshlik amaliy bezak sanʼatining haykaltaroshlik bilan chatishib ketgan tosh oʻymakorligi, yogʻoch va ganch oʻymakorligi, zargarlik va kandakorlik asarlarida oʻz ifodasini topdi, roʻzgʻor buyumlari, taqinchoqlar tayyorlashda, binolar bezagi (namoyoni)da keng qoʻllandi.

Yevropa mamlakatlarida xristian dini haykaltaroshlikni rivojlantiruvchi asosiy kuch boʻldi: soborlar qoshida haykaltaroshlik ustaxonalari tashkil etildi, bu yerda boʻlajak haykal-taroshlar tayyorlandi, ibodatxonalar uchun dumaloq haykal va relyeflar yaratilib, ular diniy gʻoyalarni targʻib qilishga xizmat qildi. Haykaltaroshlik roman va gotika uslubida qurilgan binolar kompozitsiyasining ajral-mas qismiga aylandi. 13-asr 2-yarmi — 14-asr boshlarida Yevropa realistik Haykaltaroshlik namu-nalari koʻzga tashlana boshladi (N.Pi-zano va boshqalar), dunyoviy gʻoyalar (yorqin insoniy xarakterlar, hayotga

muhabbat ruhi)ni aks ettirish Haykaltaroshlikning bosh vazifasiga aylandi (Donatello, A.Verok-k'o va boshqalar), ko'p planli relyeflar yara-tildi; bronzadan haykal quyish san'ati mukammallashdi, mayolika (koshinkorlik), kandakorlik amaliyotda keng ishlatila boshlandi. Mikelanjelo ijodi [Uyg'onish davri](#) san'atining yuksak bir cho'qqisi bo'ldi. 17—19-asrlar Haykaltaroshlik ham boy va rang-barang; bu davr Yevropa Haykaltaroshlikda barokko, klassitsizm, realizm uslublari raqobatda bo'ldi. Uyg'onish davri Haykaltaroshlikga xos xotirjamlik, salobatlilik o'rniga barokko uslubi bilan shijoat, jo'shqinlik kirib kelgan bo'lsa, klas-sitsizm aksincha yana Uyg'onish davri xotirjamligiga qaytishga, hamma narsani aql bilan tartibga solishga harakat qildi. O'z mavqeini mustahkamlab borgan realizm uslubi borliqni to'laqonli aks ettirishga, inson his-tuyg'ularini chuqurroq ifodalashga intildi (L.Bernini, A.Kanova, J. Gudon va boshqalar). 19-asr 2-yarmidan Haykaltaroshlikda demokratik tamoyillar ortib bordi, maishiy hayot, mehnat mavzusi san'atkorlarni o'ziga jalb etdi.

Yevropa Haykaltaroshlikda turli naturalistik oqim va yo'nalishlar shakllandi, avvalgi san'atlar sintezidan chekinish yuzaga keldi; bu davrda impressi-onizm, simvolizm oqimlari ham Haykaltaroshlikda o'z ifodasini topdi. 19-asr oxiri — 20-asr boshidagi Haykaltaroshlik rivojiga davrning yangi oqimlari ta'sir etdi. Bu jarayonda fransuz haykaltaroshi O.Roden ijodi muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Uning ta'sirida nafaqat fransuz, balki ko'pgina zamonaviy yevropalik va boshqa haykaltaroshlar ijodi shakllandi. 20-asr Haykaltaroshlik san'ati qarama-qarshi omillarga asoslangan. Bir tomondan realistlik san'at yo'nalishi o'z badiiy ko'lamini kengaytirishga, ifoda vositalarining ta'sirchanligini oshirishga intilgan bo'lsa, ikkinchi tomondan avangard san'ati o'z imkoniyatlarini keng namoyon eta bordi. 20-asr badiiy uslublari (kubizm — P.Pikasso, A.Ar"xipenko, A.Loran; konstrukti-vizm — A.Kolder; popart va avangardning boshqa vakillari) ta'sirida Haykaltaroshlik yangi ko'rinish va an'anaviy bo'lmagan uslub va materiallar bilan boyidi. 19-asr o'rtalarida Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlarida haykaltaroshlikda jonlanish boshlandi. O'rta Osiyo, jumladan, O'zbekistonda ham haykaltaroshlik asarlari yaratila boshladi, uning dumaloq va bo'rtma tasvir-relyef turida asarlar paydo bo'ldi. Favvoralar ishga tushdi, bezak haykaltaroshlik asarlari bilan dam olish va xor-diq chiqarish maskanlari, xiyobonlarni bezatish odati kengaydi. Shu davrda ishlangan qurbaqa, kiyik, it,

sher va boshqa haykallar bir qancha (Toshkent, Buxoro kabi) joylarni bezab turibdi. Buxorodagi Sitorai Mohi Xosadagi marmardan ishlangan sher haykallari, islamiy, girih naqshlar, chiroyli yozuvlar bilan o'yib jilo berilgan suv novlari diqqatga sazovor. Tosh va marmar o'ymakorligi namunalari Xiva me'moriy yodgorliklarida ko'p uchraydi (jumladan, relyefli tosh va marmar poyus-tunlar).

20-asr boshlaridan xalq an'anaviy amaliy san'ati usullari keng qo'llandi hamda rivojlantirildi: Muqimiy teatri (1943) hamda Navoiy teatri (1948) binosi va boshqa haykaltaroshlikning boshqa turlari ham keng rivojlana boshladi. An'-anaviy mayda haykaltaroshlik ham yangi mazmun va mavzular bilan boyidi (U.Jo'raqulov, X.Rahimova, A.Muxto-rov va boshqalar). Shu davrdan realistik haykaltaroshlikning hamma turlarida dastlabki namunalari yaratildi. Monumental va bezak haykaltaroshlikgi bevosita me'morlik san'ati bilan bog'liq holda rivoj topdi: E.Rush, Ya.Kuchis, Ya.Strazdin, O.Korjinskaya asarlari shu san'atining dastlabki namunalari edi. Dastgoh haykaltaroshlikgida port-ret va janrli kompozitsiyalar paydo bo'ldi (A.Ivanov, F.Grishchenko va boshqalar).

O'zbek haykaltaroshligining yangi bos-qichi 20-asrning ikkinchi yarmiga to'g'ri keladi. Bu davrga kelib haykaltaroshlar safi kengaydi. Haykaltaroshlikda akademik tizim shakllandi. A. Boymatov, A. Ahme-dov, D.Ro'ziboyev, A.Shoymurodov, E.Aliyev, H.Hus-niddinxo'jayev, Ya.Shapiro, L.Ryabsev, D. Ryabichev va boshqa haykaltaroshlikning barcha tur va janrlarida ijod qilib, uning ravnaqiga o'z hissalarini qo'shdilar.

Monumental va monumental-bezak haykaltaroshlik borasida qator asarlar yaratishda tosh, metall, shamot, sopol va boshqa qat-tiq materiallardan keng foydalaniddi. O'zbekistondagi har bir me'moriy majmua san'atlar sin-tezi zaminida shakllantirilishi haykaltaroshlik rivojida muhim o'rin egalladi. Toshkent shahri, viloyatlar va tumanlar markazlarida bosh maydon, yirik xiyo-bon, ko'chalar va boshqa markazlarda maydonlar tashkil etildi, ularda davlat va fan, madaniyat arboblari yodgorliklar o'rnatildi: Toshkentdagi Pushkin (M.Anikushin), Samarqanddagi Alisher Navoiy va Jomiy (H.Husnid-dinxo'jayev va V.Lunev) hamda Mirzo Ulug'bek (M.Musaboyev) va boshqa

haykallar. Bezak haykaltaroshlikda afsonaviy ajdaho, kiyik va qo'zichoqlar haykallari yaratilib, madaniy, ma'muriy binolarning may-donlariga o'rnatildi (Toshkentdagi O'zbekiston Badiiyot akademiyasi Markaziy ko'rgazmalar zali oldidagi haykallar va boshqa, Samarqand muzeyi oldidagi ajdaho, Buxoro Inturist mehmonxonasi uchun ishlangan relyef va haykallar), favvoralarda haykaltaroshlik ko'rinishlari o'z ifodasini topdi.

Dastgoh haykaltaroshlikning portret va anima-listika janrlarida A. Boymatov, A.Shoymurodov, A.Ahmedov, akauka P. va M.Ivanovlar, T. Qosimov, D.Ro'ziboyev, keyinroq \.Jabborov, T.To'laxo'jayev va boshqa, qoraqalpoq haykaltaroshlikda J.Quttimurodov, To'raniyozov va boshqa izlanishlari o'ziga xosligi bilan ajralib turadi. 1960—80 yillarda dast-goh X.ning portret, janrli haykal va mayda plastika (haykaltaroshlik)da jonlanish sezildi, uslub va yo'nalishlari kengaydi. A. Hotamov, T.Esonov, M. Abdullayev, F. Ahmedzya-nov, M.Avakyan, M.Rahmonberdiyev, M.Borodi-na, L. Nesterovich, M. Porub, T.Yorqulov va boshqa shu yo'nalishda ijod qilib tanila boshladilar.

Mustaqillik yillarida haykaltaroshlikda yirik badiiy yodgorlik haykallar barpo etildi, ularda ajdodlarning yorqin qiyofalarini yara-tishga erishildi. Bu davrda haykaltaroshlikda yaratilgan asarning ilk namu-nasi O'zbekiston milliy bog'inint so'lim go'shasiga o'rnatilgan Alisher Navoiy haykali bo'lib (haykaltaroshlar E.Aliyev, N.Bandzeladze, V.Deg-tyarov, 1991), u atrof-muhit bilan uy-g'unlikda; ramziy ma'noda barpo etilgan me'moriy qism (ayvon) shoirning mahobatli qiyofasini yanada jonlantiradi. Monumental haykaltaroshlikda sermahsul ijod qilayotgan I.Jabborov, J. Mir-tojiyev va boshqa asarlarida san'atlar sin-teziga asoslangan asarlari yuzaga keldi. Toshkent, Samarqand, Shahrisabzda qad ko'targan Amir Temurning mahobatli haykallarida sohibqiron obrazi gavdalandirildi; sarkarda "Ja-loliddin Manguberdi" (2000), buyuk alloma "alFarg'oniy" (1998, Farg'ona va Quva shahri) "Zahiriddin Muham-mad Bobur" (1993, Andijon shahrida), "Abdulla Qodiriy" (1994, Toshkent shahrida), "Cho'lpon" (1997, Andijon shahrida), "Ona" (Jizzax shahrida) kabi yirik yodgorlik asarlarida tarixiy shaxslar

qiyofasi, "Alpomish" ramziy haykalida (1999, Termiz shahrida) xalq qahramonining badiiy talqini yara-tildi.

Dastgoh haykaltaroshlikda zamonaviy va milliy an'analar o'zaro uyg'unlikda rivojlanmoqda, bunda badiiy tasviriylik yetakchi o'rin tutadi. Haykaltaroshlikda o'ziga xos ijodiy uslubga ega bo'lgan T.Tojixo'jayev ("Alisher Navoiy", "Ulug'bek", "Mashrab", "Furqat" kabi buyuk siymolar hamda "Kurash", "Raqs", "Chavandoz" kabi romantik asarlar), D.Ro'ziboyev ("Navro'z malikasi", 2000), J.Quttimurodov ("Ayol", "Amudaryo", "Oqqush", "Avesto" turkumi va boshqalar), J. Mirto-jiyev ("Bobur — Vatan sog'inchi", "Sayyoh Bobur", "Temur Malik", "Behzod") va boshqa haykaltaroshlar sama-rali ijod qilmoqda. Mayda haykaltaroshlikda ham katta muvaffaqiyatlarga erishildi, sopol (terrakota), shamot, chinni, fayans, yog'och va boshqalarda asarlar yuzaga keldi. Sh.Mo'minovanng chinni va sopol shakllari nozik hamda tasavvurining rang-barangligi bilan ajralib turadi, N.Qodirov, V. Shurkov va boshqalarning sopol haykalchalari ishlanishi xalq ijodiyotiga yaqinligi, yengil yumori bilan diqqatni o'ziga tortadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Nuriddinov A. O'zbekiston tasviriy va haykaltaroshlik san'ati tarixi. – Toshkent: "O'qituvchi", 2016.
2. Qodirov M. San'atshunoslik asoslari. – Toshkent: "Fan va texnologiya", 2015.
3. Tursunova G. Haykaltaroshlik san'ati: tarix va hozirgi holat. – Toshkent: "San'at", 2019.
4. O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. – Toshkent: "O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2003.
5. To'xtayev Sh. Tasviriy san'at va haykaltaroshlikda kompozitsiya. – Toshkent: "Ilm ziyo", 2020.
6. Raxmonov A. Jahon haykaltaroshlik san'ati namunalari. – Toshkent: "Meros", 2017.
7. O'zbekiston san'ati va madaniy merosi – O'zbekiston Badiiy akademiyasi nashri, 2021.
8. Haykaltaroshlik san'ati haqida maqola// "San'at va madaniyat" jurnali, №2, 2022.